

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На правах рукопису

ПОЛОВЕЦЬ Володимир Михайлович

**КООПЕРАТИВНИЙ РУХ
В ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ
(1861-1917 рр.)**

-07.00.01 – Історія України

08.01.04

АВТОРЕФЕРАТ

**дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук**

Київ-1997

00750935 (Т)

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі історії слов'ян
Чернігівського державного педагогічного інституту
ім. Т.Г.Шевченка

Науковий консультант -
доктор історичних наук,
професор

Сарбей Віталій Григорович

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Борисенко Володимир Йосипович

доктор історичних наук, провідний
науковий співробітник
Марочко Василь Іванович

доктор історичних наук, професор
Морозов Анатолій Георгійович

Провідна організація - Національний університет
ім. Тараса Шевченка

Захист відбудеться 26 червня 1997 р.
о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради
Д.50.17.01 для захисту дисертацій в Інституті історії
України Національної академії наук України (252001, Київ,
вул. Грушевського, 4)

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці
Інституту історії України Національної академії наук
України (252001, Київ, вул. Грушевського, 4)

Автореферат розісланий 24 травня 1997 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
доктор історичних наук

Н. А. Шип

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Становлення України як суверенної, демократичної, соціальної і правової держави відбувається на основі багатовікового історичного досвіду, а також наполегливо здійснюваного всім українським народом права на самовизначення і розбудову. Становлення держави вимагає високого рівня національної свідомості її народу, у формуванні якої велику роль відіграє історична наука, що визначає структуру національних цінностей. Саме завдяки використанню у своїй діяльності глибоких знань минулого, кожне покоління, вступаючи в життя та спираючись на історичний досвід, у нових умовах і на новій основі вирішує проблеми суспільно-політичного виховання та соціально-економічного будівництва.

Кризовий стан народного господарства підвищив у суспільстві і наукових колах інтерес до соціально-економічної проблематики, особливо до процесу формування ринкових відносин. Явища і процеси, що відбувалися на терені України в минулому, потребують у зв'язку з цим глибоких аналітичних і синтезованих оцінок. Вивчення означених проблем, до яких належить і дослідження ролі та місця кооперативних структур у системі державних економічних відносин, їх формування та особливостей розвитку, уявляється одним з пріоритетних напрямків української історичної науки. Це цілком зрозуміло, адже, враховуючи соціально-економічну суть кооперації, коріння якої йдуть з глибини минулого століття, питання про її організаційні принципи та загальні основи, як добровільної громадської організації, цікавили і продовжують цікавити не одне покоління людей, переконуючи їх у необхідності відродження класичних принципів кооперативного життя.

Молоді суверенні держави, які виникли після розпаду Радянського Союзу, з великими труднощами прямують до ринкової економіки і саме в цей час їм не вистачає досвіду взаємовідносин державної, муніципальної та приватної власності, нагромадженого нашим народом у минулому, досвіду, який не тільки може, а й повинен бути широко використаний у сучасному державотворенні, в тому числі і кооперативному будівництві. Під впливом демократизації суспільних відносин відродження кооперативного руху вимагає теоретичної відповіді на питання про його соціально-економічні передумови, час виникнення та особливості розвитку, основні етапи, організаційні принципи і загальні основи кооперації.

Система управління економікою в СРСР ліквідувала саму суть кооперації як добровільного об'єднання власності і праці людей для досягнення загальної мети в різних галузях еко-

номічної діяльності, позбавила широкі верстви населення кооперативної психології, розгубила основи кооперативної теорії. Традиційно склалося так, що в радянському суспільстві дорядняський період розвитку кооперативного руху вважався періодом "старої кооперації", дослідники якої, на думку офіційної влади, як теоретики, так і практики, ігнорували пролетарську революцію і до 1919 року (коли були остаточно зруйновані всі попередні форми народногосподарського комплексу, в якому розвивалася кооперація), продовжували вивітлювати історію своєї "буржуазної" кооперативної системи. Це, зрештою, позначилося на актуальності проблеми.

Тому на сучасному етапі історичної науки важливого значення набуває розвиток теорії і практики кооперативного руху. Для їх дослідження необхідні поглиблений і більш ефективний аналіз як опублікованих, так і архівних джерел, врахування історичних та економічних особливостей окремих регіонів України. У такому контексті заслуговує на увагу історія запровадження та розвитку кооперативного руху в Лівобережній Україні.

Предметом дослідження є комплексне вивчення процесу становлення і розвитку кооперативного руху в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.)

Об'єкт дослідження - корпус документальних джерел, які віддзеркалюють проблеми генезису кооперативних товариств у їх діалектичному взаємозв'язку та взаємообумовленій матеріалізації.

Хронологічні межі дослідження визначені об'єктивними процесами історичного розвитку і охоплюють період з 1860-х років - становлення кооперативного руху в регіоні і до жовтневого перевороту 1917 року - початку руйнації усталених кооперативних структур та пристосування їх до завдань комуністичного будівництва.

Територіальні рамки дослідження обумовлені фактом адміністративно-географічних кордонів Лівобережної України, до якої, окрім Полтавської та Чернігівської губерній, віднесено, у зв'язку з діяльністю Споживчого товариства півдня Росії (російська аббревіатура - ПОЮР), Харківську губернію.

Ступінь наукової розробленості проблеми не можна назвати задовільним. Досі ще не створено спеціальних робіт, присвячених комплексному вивченню становлення і розвитку кооперативного руху в Лівобережній Україні. Наявні публікації XIX-XX ст. в історіографії проблеми носять здебільшого довідковий характер і стосуються тією чи іншою мірою окремих губерній. Тому при підготовці дисертації широко використані перш за все праці в історії кооперації, більшість з яких мають загальний теоретико-популяризаторський характер, знайомлять читачів з коопера-

тивною справою у західних країнах та відображають її розвиток у Російській імперії. Це дослідження, в яких автори розглядають суть, загальні принципи та основи утворення кооперації як організаційно оформленого, добровільного, колективного об'єднання власності і праці людей для досягнення загальної мети у різних галузях економічної діяльності¹.

Об'єднуючою ідеєю, яка започаткувала вивчення проблеми, стало прагнення авторів працювати, різних як за жанром, так і за обсягом, показати всі переваги кооперативного життя, їх глибока переконаність у необхідності кооперативного структурування економіки, погляд на кооперацію, як на громадський рух і господарську організацію, що виникла і розвивалася в умовах і на основі капіталізму, з його товарним виробництвом, у боротьбі трудящих мас, споживачів і дрібних товаровиробників з проявами торгового та лихварського капіталу.

Важливу роль у розвитку науки про кооперацію відіграли праці О.І.Чупрова, який одним з перших висунув ідею про те, що кооперація урятує дрібне землевладіння в його конкуренції з великими господарствами².

Концепцію про переваги кредитної кооперації для дрібного селянського господарства розвинув і узагальнив учень О.І.Чупрова - В.О.Косинський, проаналізувавши багатий досвід міських і сільських кредитних товариств у Німеччині³. Проблемно-хронологічний зріз історіографії теми показує, що основну увагу автори публікацій приділяли популяризації та

¹ Анциферов А.Н. Очерки по кооперации. - М., 1915. Гибнер М.П. Система кооперации. - М., 1911. Меркулов А.В. Вопросы кооперативного движения в России. - Пг., 1918. Кауфман П. Теория потребительской кооперации. - СПб., 1912. Николаев А.Н. Теория и практика кооперативного движения. - М., 1908. Пажитнов К.А. Основы кооперации. - М., 1917. Прокопович С.Н. Кооперативное движение в России. Его теория и практика. - М., 1913. Туган-Барановський М.И. Кооперация, соціально-економічна основа її та мета. - К., 1918. Чупров А.И. Мелкое земледелие и его основные нужды // Чупров А.И. Учёные труды. - М., 1910-1911. - Часть 4. - Вып.2. - 1911. - С.55.

² Чупров А.И. Вказана праця. - С.58.

³ Див.: Косинський В.А. Учреждения мелкого кредита в Германии. - М., 1901. - Т.1. - С.49.

організації окремих видів кооперативних товариств. Як представники переважно ліберальної інтелігенції, вони вбачали у розвитку галузевої кооперації вихід з тяжкого матеріального становища основної маси трудового населення і виступали його апологетами¹.

В цілому в історіографії вітчизняного кооперативного руху умовно можна виділити **два періоди: дорадянський (1861-1917 рр.) і радянський (1917-1997 рр.)**, у кожному з яких були свої етапи, особливості у використанні джерельної бази, умови публікації наслідків дослідницької роботи, в ідеологічних установах щодо характеру висвітлення та їх оцінок. Кожен період відрізняється специфічною домінантою понять і наукових категорій та своїм підходом до вирішення історичних проблем.

Дорадянський період. Предметом окремої історіографічної розвідки є дослідження еволюції української кооперативної думки, її кардинальних напрямків розвитку, соціально-економічної основи, загальних принципів та закономірностей. Серед головних здобутків української кооперативної історіографії неабиякий інтерес викликає дореволюційна кооперативна школа, що її репрезентують О.М. Анциферов, М.П. Баллін, В.М. Доманицький, М.І. Зібер, Я. Краввой, М.В. Левитський, П. Пожарський, М.І. Туган-Барановський та

---

¹ Бондарев И.А. Организация и практика кооперативных учреждений мелкого кредита. - СПб., 1913. Зельгейм В.Н. Организация и практика потребительных обществ в России. Курсы по кооперации. - М., 1913. Железнов В.Я. Теория мелкого (кооперативного) кредита. - М., 1914. Кильчевский В.А. Какая разница между частным банком и кредитным товариществом. - М., 1918. Кульжный А.Е. Кооперативный сбыт продуктов сельского хозяйства. - М., 1918. Тотомианц В.Ф. Сельскохозяйственная кооперация. - М., 1918. Фроммет Б.И. Теория и история потребительской кооперации. Краткий курс. - Пг., 1918. Хейсин М.Д. 50-летие потребительской кооперации в России. - М., 1915.

Ф.А.Щербина¹.

З-поміж українських дослідників кооперативного руху, започаткувавших його історіографію, вирізняється постать М.І.Зібера, котрий у 60-х роках XIX ст. ґрунтовно і в доступній формі виклав соціально-економічну природу споживчої кооперації, зробив першу спробу узагальнити власний досвід кооперативного будівництва на фоні позитивного надбання в західно-європейських країнах².

Вивчення еволюції кооперативної думки, її основних напрямків реального застосування неможливе без аналізу діяльності організаторів-практиків, до яких належав харківський адвокат М.П.Баллін, вихований на ідеях "кооперативного соціалізму". У своїх численних статтях і "Первой памятной книжке русских потребительных обществ" М.П.Баллін накреслив низку конкретних заходів по поширенню кооперативних товариств серед населення та про переваги інтегрального кооперування, вбачаючи в кооперації "запоруку єднання і братерства усіх народів"³.

Про першу кооперативну крамницю в Лівобережній Україні, що відкрилася в Сорочьому повіті Полтавської губернії у 1863 році, оповів в "Очерках южно-русских артелей" Ф.А.Щербина⁴. Книга автора увійшла в історіографію завдяки глибокому аналізу артільної справи півдня країни на початку другої половини XIX ст.

У наступний етап, що припадає на 80-90-ті роки XIX ст., розвитку кооперативної мережі та пробудженню української кооперативної думки серед населення сприяли популяризаторські праці "артільного батька" Миколи Левитського та історика і

¹ Андѣферов А.Н. Вказана праця. Баллин М.П. Первая памятная книжка русских потребительных обществ. - Харьков, 1870. Доманицкий Василь. Як хазяйнують селяни в чужих краях. Про селянську кооперацію. Про товариські крамниці. - К., 1904. Зибер Н.И. Потребительские товарищества. - СПб., 1869. Краевой Я. Полвека кооперативного движения на Юге России. - К., 1916. Левитский Микола. Артельный договор для земледельческих артелей. - Елизаветград, 1900. Щербина Ф.А. Очерки южнорусских артелей и общинно-артельных форм. - Одесса, 1880.

² Зибер Н.И. Вказана праця. - СПб., 1869.

³ Баллин М.П. Вказана праця. - С.71.

⁴ Щербина Ф. Вказана праця. - С.199

відомого кооператора-практика Василя Доманицького, які стали повсякденними порадиниками селян в організації спілчанського господарства¹. Висвітленню діяльності представників ліберально-буржуазного напрямку в українському кооперативному русі присвятив своє дослідження Я.Краввой. Автор розглядав кооперацію "як основний засіб захисту дрібних товаровиробників"². Для з'ясування подальшого розвитку теорії проблеми важливе значення має обґрунтування М.І.Туган-Барановським у монографії "Кооперація. Соціально-економічна природа її і мета" класової природи кооперації і визначення трудового характеру кооперативного зиску. Автор відстоює класовий характер кооперації, а докорю констатує, що ця проблема залишилася поза увагою і розглядом відомих дослідників кооперативного руху, у тому числі і професора Анциферова О.М.³

Важливе значення для розвитку кооперативної теорії мали праці О.М.Анциферова, особливо його "Очерки по кооперации", в яких автор підкреслював, що зміст терміну "кооперація" полягає у розумінні під ним "визначеної суспільної форми поєднання трудових зусиль на основі добровільного співробітництва"⁴.

Аналіз опублікованої літератури переконує, що автори дорадянських досліджень кооперативного життя були поборниками християнського соціалізму і, висвітлюючи організацію та поширення товариств, виступали за утворення на їх основі виробничих асоціацій, через які поступово, оволодівши всіма галузями господарства, можна побудувати кооперативний соціалізм⁵. Досліджуючи кооперативні товариства за їх складом, ряд авторів - А.В.Меркулов, М.І.Туган-Барановський, С.Л.Маслов, С.М.Прокопович стверджували, що ентузіастами справи була невелика кількість переважно молодих людей, натхненних ідеєю "кооперативного соціалізму". На протилежному боці знаходилися учасники

1 Доманицький Василь. Вказана праця. Левитский Микола. Вказана праця.

2 Краввой Я. Полвека кооперативного движения на Юге России. - К., 1916. - С.15.

3 Туган-Барановський М.І. Кооперація, соціально-економічна основа її та мета. - С.172.

4 Анциферов А.Н. Вказана праця. - С.167.

5 Топилянц В.Ф. Теория, история и практика потребительской кооперации в России. - М., 1918. Він же. Биография Н.П.Валдина // Объединение. - 1912. - N 15.

руху, які вбачали в ньому лише засіб отримання негайного виску¹.

Історію кооперативного руху Лівобережної України у тісному зв'язку з практикою вивчали місцеві кооперативні організатори в губерніях: В.Васильченко, А.Євдокимов, Я.Імшенецький, М.Костров, В.Мезенцев, М.Примак, М.Скрипніков, Ф.Шевченко². В результаті їх публікацій до обігу було введено новий фактологічний матеріал, зроблено узагальнення про місце і значення кооперації в тодішніх умовах.

Однак, об'єктивного наукового осмислення всього комплексу питань кооперативного життя в історичній літературі не відбулося. Якщо в дорадянський період автори, використовуючи місцевий статистичний матеріал та приклади з кооперативного життя губерній, розкривали переваги кооперативної власності та закликали населення вступати в кооперативи, то в подальшому більшість дослідників керувалась ідеологічними штампами про революцію, яка розкрила "широкі перспективи" і перетворила кооперацію в "могутній засіб кооперативного будівництва", про всесвітню революцію, як "необхідну умову кооперативної роботи"³.

Окремою в числі досліджень з історії споживчої кооперації в Україні стоїть спроба історико-статистичного начерку В.Стопневича⁴. Матеріали, які були в розпорядженні автора, далекі до того, щоб носити характер вичерпаності, особливо з питань

1. Маслов С.Л. Крестьянское хозяйство. - М., 1921. Меркулов А.В. Исторический очерк потребительской кооперации. - Иркутск, 1919. Прокопович С.М. Кооперативное движение в России. Его теория и практика. - М., 1918.

2. Василенко В. Кустарные промыслы Полтавской губернии. - Полтава, 1900. Евдокимов А. О сбыте сельскохозяйственных продуктов. - Харьков, 1912. Имшенецкий Я.К. Мелкий кредит и его значение в народном хозяйстве. - Полтава, 1913. Костров Н.И. Очерки крестьянских хозяйств Черниговской губернии. - Чернигов, 1917. Мезинцев В. Хлебная торговля и кооперация. - Харьков, 1914. Примак М. Краткий очерк потребительской кооперации в Черниговской губернии. - Чернигов, 1914. Скрипников М. Потребительские общества Полтавской губернии. - Полтава, 1900. Шевченко Ф.О. Деятельность кооперативных учреждений Харьковского уезда. - Харьков, 1914.

3. Теоретические проблемы современной советской кооперации (дискуссия в кооперативной секции Коммунистической академии). - М., 1930.

4. Стопневич Б. Споживча кооперація на Україні. Спроба історико-статистичного начерку. - Полтава, 1919.

угруповання товариств по торгових оборотах і визначенню середнього числа пайовиків, проте, всебічно їх використовувачи, він зумів подати картину розвитку товариств до 1914 р.

У 1917-1919 рр. вийшли друком праці, в яких автори або замовчували таку суспільно-політичну подію, як жовтневий переворот 1917 р., або всі його наслідки зводили до "гальмування кооперативної роботи"¹.

Таким чином, у дорадянський період розвитку українська історіографія, репрезентована як теоретиками (О.М.Анциферов, М.І.Туган-Барановський, Ф.А.Щербина), так і практиками-кооператорами (М.П.Валлін, В.М.Доманицький, М.І.Зібер, М.В.Левитський, А.В.Меркулов, П.Пожарський та ін.) уособлювала етапи становлення кооперації як громадської самодіяльної організації, що пройшла з другої половини ХІХ ст. через утворення кооперативних товариств (з 60-х до середини 70-х років), охопивши, у зв'язку з масовою безграмотністю, в основному міське населення; найжорстокіші утиски та репресії урядових структур (у 70-х - 80-х роках), звинувачення в розповсюдженні соціалістичних ідей; відродження кооперативної думки (з середини 80-х років до 1905 р.), часу масового заснування кредитної кооперації та формування вертикальної структури; і, нарешті, новітній етап - масового поширення кооперативної мережі, який розпочався з першої народної революції 1905 і продовжувався до 1917 року.

Радянський період розвитку історіографії проблеми. Згідно запропонованої нами періодизації, для цього періоду була характерною тенденція виходу на концептуальний рівень узагальнення, коли дослідники намагалися інтерпретувати кооперативний рух як частину внутрішньої політики держави. Як добровільне громадське об'єднання, кооперація, що тривалий час залишалася на периферії радянської історіографії, не вписувалася в її магістральні напрямки, Теоретичні та практичні обмеження на аналіз і динаміку кооперативних структур визначалися декретованими положеннями про кооперацію як систему другорядних економічних відносин, пов'язаних з дрібнотоварним виробництвом, а також концепцією ринкового і "кооперативного соціалізму"².

І все ж цей напрямок історіографії розвивався. Особлива увага на проблеми кооперації зверталася у 20-ті роки, коли

- 1 Мяслов С.Л. *Вкавана праця. Прокопович С.М. Вкавана праця.* - С.382.
- 2 *Теоретические проблемы современной советской кооперации.* - М., 1930. Кабанов В.В. *Октябрьская революция и кооперация (1917 - март 1919 г.)* - М., 1973. Арайо Ж. *Экономические противоречия при социализме.* - М., 1984.

вирішувалося питання про її призначення в умовах радянської дійсності, і коли було прийнято немало урядових та партійних постанов, зроблено відповідні організаційні висновки¹.

Відомий кооперативний діяч, голова ради українського Союзбанку П.Пожарський у 1919 р. вперше поставив питання про існування української кооперації в Російській державі, де "елемент національний був путеводною зорею для видатних працівників на ниві української кооперації"².

Звичайно, героїв нарисів - перших організаторів кооперативної справи в Україні, ні за характером їх діяльності, ні за її змістом називати "свідомими українцями" і "борцями за національну ідею" було з боку автора нарисів значним перебільшенням.

Екскурсом в історію розвитку кооперативної думки в Україні стала монографія Павла Мохора "Од Баліна до Леніна", в якій автор характеризує образ Миколи Баліна як "першого ідеолога старої, дореволюційної кооперації, що виникла на тлі розвитку капіталістичного ладу і була в первісній своїй істоті його повною антитезою"³.

Між М.Балініним і В.Ленініним ціла доба, після якої розпочинається, на думку автора, нова сторінка в кооперативному русі, нова кооперативна ідеологія і нове кооперативне будівництво. "Еволюційний балінізм, - наголошує він, - в історії очищається від своїх утопій і романтики, проймається правдивим розумінням дійсності, переходить у кооперативний ленінізм з його характерним гаслом: революційний кооператизм і кооперативний революціонізм"⁴. Відтак, не важко помітити, що П.Мохор поділяв марксистську концепцію розвитку кооперативної системи і, нехтуючи класичними кооперативними принципами, стверджував, що тільки всесвітня соціальна революція виведе кооперацію на вільну дорогу, і не жах перед нею, а бажання наблизити - по-

¹ Височанський П. *Коротка історія кооперативного руху на Україні*. - Харків, 1925. Дешко Є. *Кооперація на Україні*. - Харків, 1927. Мохор Павло. *Од Баліна до Леніна*. - К., 1924. Пожарський П. *Нариси в історії Української кооперації*. - К., 1919. Він же. *Соціальний склад української кооперації*. - К., 1928. Целларіус В. *Сучасна Українська кооперація*. - Харків, 1926.

² Пожарський П. *Нариси в історії Української кооперації*. - К., 1919. - С.65.

³ Мохор Павло. *Вказана праця*. - С.16.

⁴ Там же. - С.99.

винні органічно увійти в життя кожного товариства.

У 1925 р. П. Височанський у "Короткій історії кооперативного руху на Україні" - невеликому за обсягом довідниковому виданні, яке закінчувалося оцінкою тодішнього стану та переліком завдань радянської кооперації, в цілому розвиток кооперативного руху поділяє на два періоди: до жовтневої революції і жовтень та кооперація. Особлива увага автором зверталася на завдання кооперації в радянський час. "Пристаючи до перебудови кооперативного апарату, - зазначав він, - радянська влада виходила з основної передумови, з основного погляду на кооперацію: кооперація - не є самоціль, кооперація - лише засіб у боротьбі за комунізм і друге, - що треба її пристосувати до практичного будування комуністичного ладу"¹. Крім спірних за методологічними посиланнями висновків, розділи книги, присвячені історії дореволюційної кооперації, виявились занадто фактологічними, у них відсутній суттєвий концептуальний рух вперед у розвитку кооперативної справи.

Проблеми дорадянської кооперації висвітлювалися в ювілейному виданні Є. Дешко "Кооперація на Україні", присвяченому X-річчю жовтневої революції. Автором вони подані фрагментарно, в основному з передруком розглянутих нами попередніх видань. Про відношення автора до "старої кооперації" свідчать такі дискордантні висновки: "що-правда, кооперація була у нас і до революції, але тільки революція відкрила перед нею широкі перспективи і зробила з неї могутній засіб соціалістичного будівництва"². Підсумовуючи щойно сказане, зазначимо, що дане ювілейне видання носило більш публіцистичний характер і писалось у зв'язку з політичними вимогами і потребами свого часу.

Суттєвим вкладом в історіографію кооперативного руху став історико-статистичний нарис П. Пожарського "Соціальний склад української кооперації". Це була перша, і, до речі, остання за радянських часів, спроба проаналізувати соціальний склад дореволюційної української кооперації.

Однак висновки монографії, на наш погляд, носять контроверсійний характер, що пояснюється методологічними помилками автора. По-перше, не можна погодитися з виділенням в один період, як це робить П. Пожарський, історії кооперативного руху України впродовж майже 50-річної доби (1862-1905 рр.), стверджуючи, що "соціально-економічні та національно-політичні передумови виникнення і існування кооперації на протязі цієї доби були більш-менш однакові"³. По-друге, при визначенні програми дослідження автор змішує види і форми кооперативного руху,

¹ Височанський П. Вказана праця. - С. 42.

² Дешко Є. Вказана праця. - С. 5.

³ Пожарський П. Вказана праця. - С. 5.

поділяючи його на сільський, міський і робітничий. По-третє, щодо переваги незаможників (бідняків) у кооперативних товариствах у першому періоді і заможників (багатіїв) у передреволюційну добу, то наукові розвідки дослідників кооперації та статистичні дані показують, що все було якраз навпаки.

Отже, як свідчить аналіз розглянутих публікацій, у центрі уваги істориків та організаторів кооперативного руху в 20-х роках була проблема пристосування кооперації до радянських умов. Цією проблемою вичерпувалися більшість досліджень, головним завданням яких вважалося визначення місця кооперації в народному господарстві, початковий і кінцевий момент у перебудові її на радянський лад.

На відміну від попередніх авторів, у другій половині 20-х років з глибокими концептуальними основами розвитку кооперативної теорії виступив видатний російський економіст О.В.Чаянов, якого з Лівобережною Україною об'єднували ще дореволюційні творчі зв'язки. (Див.: дис. - С.30). Уже у перших своїх кооперативних розвідках він органічно поєднував питання теорії і практики, організаційної роботи та її економічних наслідків. Глибоке дослідження кооперативних процесів дозволило йому набути багатий досвід, котрий в узагальненому вигляді був відтворений у "Кратком курсе кооперации"¹. Наголошуючи на необхідності дотримання класичних принципів кооперативного будівництва, О.В.Чаянов увійшов у теорію і практику кооперативного руху як засновник концепцій про диференційні стимули сільськогосподарських структур та конкретні форми кооперації на селі, вертикальні та горизонтальні кооперативні структури, що утворювали центри, які досконально вивчали ринок. Принципове положення про виключне виживання і стійкість селянського сімейного двору, що не тільки підтримувався, а й значно поширювався утворенням відповідних кооперативних структур, і перебудова його у напрямку вимог ринку, привело О.В.Чаянова до визначення концепції "кооперативної колективізації". Протиставлена здійснюваній адміністративній колективізації, вона була оголошена "ворожою соціалістичному будівництву"².

Наприкінці 20-х років, коли теорія перманентної революції втілювалася в теорію автоматичного краху капіталізму, "ворожою" була проголошена і концепція професора Т.Д.Кондрат'єва про "протекціонізм і філантропію по відношенню до форм кооперації", суть якої полягала в розвитку прямих зв'язків державних підприємств, кооперативів і змішаних організацій із зарубіжними країнами на основі валютної самокупності і са-

¹ Чаянов А.В. *Краткий курс кооперации*. - М., 1925.

² Він же. *Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации*. - М., 1991. - С.66,70,88.

мофінансування з урахуванням створення "фонду валютного нагромадження"¹.

Розглянуті концепції О.В.Чаянова та М.Д.Кондрат'єва, незважаючи на тривалу заборону, сприяли подальшому розвитку сільськогосподарської кооперативної науки і стали важливим підґрунтям у контексті нашого дослідження.

Відтак, в 20-х роках, поряд з марксистською концепцією, існували немарксистські кооперативні теорії, типовими представниками яких були О.В.Чаянов та М.Д.Кондрат'єв.

З 30-х рр. проблеми кооперативного руху, по суті, стали поза межами об'єктивного наукового дослідження. Після дискусії в Комуністичній академії у 1930 р., коли було підведено ризику під вивченням "буржуазної кооперації", у радянській історіографії затвердилася її марксистська, ленінська концепція розвитку, яка полягала в тому, що кооперація "лише форма, в яку може бути влита будь-який зміст"².

З 30-х до середини 80-х років "ленінський кооперативний план" став єдиною і неподільною концепцією соціалістичного будівництва. У цей період до історії дореволюційної кооперації зверталися лише окремі автори, які намагалися довести її капіталістичний характер та суть, як передумови соціалізму. Виходячи з ленінської оцінки дореволюційної кооперації як "колективного капіталістичного підприємства" та досліджуючи її зв'язок з монополістичним капіталом, історики робили висновок, що вона була однією з форм крупного капіталістичного господарства, знаряддям пригнічення і експлуатації мас буржуазією. (Див.: дис. - С.40).

Отже, у 30-80-х рр. вивчення суті дореволюційної кооперації носило фрагментарний характер, без достатнього залучення конкретно-історичного матеріалу. Об'єктивному, науковому осмисленню ключових проблем заважала існуюча натоді державна концепція кооперативного будівництва, яку сповідували радянські історики.

З другої половини 80-х років становище принципово змінилося. Відродження кооперативного руху вимагало адекватних теоретичних відповідей на питання про роль кооперації в економіці

¹ Кондратьев Н.Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции. - М., 1991. - С.79-80.

² Теоретические проблемы современной советской кооперации (дискуссия в кооперативной секции Коммунистической академии) - М., 1930. - С.9.

і перспективи її розвитку, характер взаємовідносин з органами державного управління та різними господарськими структурами. Під впливом суперечностей у сфері економічної і соціальної дійсності по відношенню до кооперації сформувалося, по суті, два протилежні підходи: як механізму трансформації економіки в загальнонародну та засобу насичення товарного ринку, використання надмірної робочої сили, тощо¹. Як перша, так і друга аргументації формувалися з врахуванням світового досвіду і не використовували вітчизняну практику кооперативного будівництва.

Наприкінці 80-х років економісти спробували подолати розрив між теорією і практикою кооперації, але розділи праць, присвячені кооперації, виявились занадто фактологічними, в них не було концептуального просування вперед². В цілому для другої половини 80-х років були характерними пошуки "золотого віку" кооперації в її попередній історії³.

З початку 90-х років над розробкою концепції кооперації, як складової частини наукової теорії суспільного розвитку, активно працюють українські вчені: С.В.Кульчицький, В.І.Марочко, А.Г.Морозов та інші.

Для з'ясування в методологічному плані теоретичних та історичних аспектів кооперативного руху важливим для дослідників став аналіз концептуальних засад більшовицької доктрини суспільного розвитку та концепції "кооперативного соціалізму", зроблений С.В.Кульчицьким. У своїх працях вчений досліджує процес заміни ринкової економіки радянським комуністичним виробництвом та наслідки, до яких вона привела, показує спробу ревізії комуністичних доктрин в їх найбільш вразливому пункті - аграрних відносинах, відмову від "кооперативного соціалізму" після смерті В.І.Леніна і повернення до вимог програми РКП(б) про відчуження селянської власності шляхом колективізації, що закінчилася експропріацією найбільш багатих верств селянства при одночасному примусовому охопленні

¹ Социалистическая кооперация: История и современность. М., 1989. - С.15.

² Кооперативная собственность при социализме: возможности и перспективы. - М., 1989. Марьяновский В.А. Кооперативная собственность при социализме. - М., 1989. Социалистическая кооперация: История и современность. - М., 1989. и др.

³ Попов В., Шмелев Н. На развилке дорог: Была ли альтернатива сталинской модели развития? // Осмыслить культ Сталина. - М., 1989. - С.284. Герасимов Е.Н. Кооперация и перестройка. - К., 1989.

колгоспами основної маси жителів села¹.

Проблеми селянської кооперації в Україні розглянув В.І.Марочко у монографії, історико-теоретичний аспект якої охоплює період з 1861 по 1929 рік, і де окремим розділом досліджується формування кооперативних структур у дореволюційний період². Концепція кооперації розглядається автором як складова частина наукової теорії суспільного розвитку, що зачіпає організаційні та соціально-економічні підвалини кооперативного руху, визначає його місце і роль у життєдіяльності певних верств населення. Вивчивши концептуальні засади кооперативного руху та порівнявши їх з "обґрунтуванням історичного розвитку кооперації"³, В.І.Марочко підкреслює, що метою наукової розвідки він ставив "в'ясування найсуперечливіших питань теорії кооперації".

В історико-теоретичному аспекті досліджує кредитну сільськогосподарську кооперацію УСРР у роки непу А.Г.Морозов⁴. Аналізуючи розвиток сільськогосподарської кооперації з моменту її виникнення до фактичного зникнення в період суцільної колективізації, автор зазначає, що "поряд з широтою публікацій існує така ж різноманітність поглядів на роль, значення і місце кооперації в сучасному суспільстві"⁵.

Зазначені праці вітчизняних вчених дають підстави для неупередженого переосмислення концептуальних засад кооперативного руху, вивчення його історії та відтворення в усій конкретності, цілісності і неповторності, як самодіяльного господарського об'єднання у взаємозв'язку з державними структурами.

Окрему групу дослідників українського кооперативного руху складають історики діаспори, серед яких чільне місце належить

¹ Кульчицький С.В. УСРР в добу "воєнного комунізму" (1917- 1920 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. Історичний зшит. - К., 1994. Він же. Концепція "кооперативного соціалізму" // Український історичний журнал. - 1995. - № 2. - С.10. Він же. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). - К., 1996. - С.299.

² Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). - К., 1995.

³ Він же. Вказана праця. - С.169.

⁴ Морозов А.Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація УСРР в роки непу. Автореф. дис... докт. іст. наук. - К., 1994.

⁵ Він же. Кредитна кооперація під пресою колективізації // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Випуск 2. - К., 1992. - С.17.

доктору Іллі Витановичу та Олександрю Моргуну¹. Їх праці, суттєво поповнивши історіографічні розвідки проблеми, вводять у науковий обіг нові, невідомі вітчизняним історикам джерела, які дозволяють зробити принципово важливі висновки щодо характеру і особливостей періодизації та темпів розвитку української кооперації.

В цілому широта і багатогранність проблеми вимагають детального аналізу як окремих періодів розвитку кооперативного руху, так і специфіки його різних видів. У розглянутих працях вітчизняних істориків, за винятком публікацій останніх років (С.В.Кульчицький, В.І.Марочко, А.Г.Моровов), не осмислені концептуальні питання української кооперативної думки, мало досліджені основні етапи її становлення, не обґрунтоване з історичної точки зору право народу України на власну кооперативну школу.

Вільність історичних і економічних досліджень містять розриваний фактичний матеріал, котрий автори не завжди ставили перед собою завдання аналізувати. При цьому доречно підкреслити, що в опублікованих працях мають місце фактичні та фактологічні похибки, застарілі теоретичні положення, невірні методологічні засади. Глибше досліджені такі проблеми кооперативного руху та його історії, як питання росту, розміщення, кількісного та якісного паювання, часу утворення та затвердження статутів, форми кооперативної мережі, господарська та культурна діяльність, кооперативні з'їзди.

Менш вивченими залишаються проблеми, що стосуються глибинних процесів: передумов виникнення кооперативного руху, тенденцій в розвитку теорії і практики кооперативного будівництва, специфіки структури кооперативної мережі, взаємовідносин кооперативних органів із громадськими організаціями та органами місцевого самоврядування, ставлення держави до кооперації. Заповнити виявлені прогалини на тлі історичного розвитку української кооперації покликане виконане дисертаційне дослідження.

Мета і завдання дисертаційної роботи полягають у тому, щоб на основі вивчення нововиявлених опублікованих, неопублікованих та статистичних документальних матеріалів, наукових праць і публікацій у періодичній пресі, по-перше, відтворити передумови, обставини і закономірності генезису кооперативного

¹ Витанович Ілля. Історія Українського кооперативного руху. Із праць історико-філософської секції НТШ. ТУК - Товариство Української кооперації. - Нью-Йорк, 1964.
Моргун Олександр. Нариси історії промислової кооперації України. Мюнхен, 1966.

руху в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.): по-друге, показати діяльність кооперативних структур як добровільної господарської самодіяльної організації, принципи і загальні основи якої вимагають дотримуватися законів ринкової економіки і суперечать державному етатизму та патерналізму органів місцевого самоврядування; по-третє, зробити вмотивовані висновки щодо відродження форм кооперативного руху та його ролі у формуванні ринкових відносин як необхідного чинника поліпшення матеріального і культурного добробуту населення. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- концептуально обґрунтувати необхідність та методологічні основи конкретно-історичного аналізу проблем кооперативного руху в Лівобережній Україні;
- здійснити науковий аналіз джерел (документальних, архівних і статистичних матеріалів) та монографічної літератури з історії кооперативного руху;
- з'ясувати соціально-економічні передумови кооперативного руху, звернувши увагу на історико-теоретичний аспект проблеми;
- вивчити процес формування, становлення та особливості розвитку кооперативного руху, його організаційні принципи та загальні основи;
- дослідити тенденції в розвитку теорії і практики української кооперації;
- простежити процес формування структури кооперативної мережі, її види, форми, поділ за сферами діяльності, територіальними та соціально-класовими ознаками;
- відтворити взаємовідносини земства з кооперацією, роль його в пропаганді кооперативних ідей;
- розкрити сприяння земської агрономії поширенню кооперативного руху та участь місцевого самоврядування в розвитку кооперативних форм кредитних відносин;
- з'ясувати державну політику в галузі кооперативного законодавства;
- дослідити контроль органів державної влади за роботою кооперативних установ;
- висловити своє розуміння місця кооперації серед інших напрямків соціально-економічного руху;
- зробити наукові висновки щодо визначення понять "кооперація", "кооперативний рух" і "кооперативне будівництво", "кооперативна власність", про спрямованість, характер і зміст діяльності кооперативних товариств у Лівобережній Україні та їх наслідки.

Теоретико-методологічною основою дисертаційного дослідження слугувала система наукових методів і принципів пізнання,

що ґрунтуються на здобутках вітчизняної і зарубіжної історичної науки, на неупередженій інтерпретації соціально-економічних процесів в Україні, зокрема, концепції національного відродження і етнічного ренесансу. Всебічне висвітлення подій, фактів і явищ здійснювалося на основі наукової об'єктивності і методологічного плюралізму в проблемно-хронологічній послідовності. Керуючись закономірностями економічного розвитку та науково-критичним використанням джерел, автор на конкретних прикладах кооперативного життя доводить, що історичний процес дозволяє, як наслідок взаємодії багатьох різнопланових векторів, у кінцевому підсумку правдиво відтворити реальне становище та співвідношення позитивного і негативного, уникнути, завдяки використанню різноманітних методів дослідження з широким застосуванням їх комбінованих структур, суб'єктивних оцінок та висновків.

Джерельну базу дослідження склали документи і матеріали 151 фонду державних архівів, фондосховищ музеїв і бібліотек України, переважна більшість яких маловідома або вперше увійшла в науковий обіг. 3-поміж них особливо цінними є опрацьовані і використані дисертантом документи 36 фондів Центрального державного історичного архіву України у м.Києві (ЦДІА України), котрі характеризують діяльність ПОЮР'у (Споживчого товариства півдня Росії) (ф.1111), кооперативних організацій та членів їх товариств, переписка чернігівського та полтавського губернаторів (ф.1439) та (ф.321), документи і матеріали полтавського (ф.320), харківського (ф.336) та чернігівського (ф.1475) губернських жандармських управлінь. У світлі досліджуваної проблеми особливого значення набуває вивчення фондів організаторів кооперативного життя, громадських, політичних та наукових діячів, з яких належать В.Б.Антонович (ф.832), О.І.Левицький (ф.1143), Г.П.Галаган (ф.1475), О.М.Анциферов (ф.2019), М.В.Довнар-Запольський (ф.262), В.В.Тарновський (ф.251).

У Центральному державному архіві вищих органів державної влади та державного управління України (ЦДАВО України) заслуговують на увагу документи і матеріали Вукоопспілки (ф.296), Вукоопради (ф.4049), південного управління Центроспілки (ф.206). Вивчення зазначених фондів дало можливість зробити ряд принципово важливих висновків щодо характеру і особливостей розвитку української кооперації.

Надавичайно трудомістку роботу, подолавши при цьому немало перешкод організаційного та методичного характеру, довелося виконати дослідникові при вивченні фондів обласних державних архівів та їх філіалів. У Полтаві - це фонд N 120 (Канцелярія Полтавського губернатора), фонд N 53 (Полтавський губернський статистичний комітет). У Харкові - фонд N 3 (Канцелярія

Харківського губернатора), фонд N 4 (Харківська губернська управа), фонд N 51 (Харківський губернський статистичний комітет). У Чернігові - фонд N 128 (Канцелярія Чернігівського губернатора), фонд N 127 (Чернігівська губернська управа), фонд N 49 (Чернігівський губернський статистичний комітет).

У ході ґрунтовної розвідки архівних масивів важливе значення має вивчення фондів філіалів обласних архівів. Так, на Сумщині заслуговують на увагу архівні документи Роменського філіалу Сумського обласного державного архіву: фонд N 200 - про Підставське сільськогосподарське товариство, засноване в 1874 році, фонд N 155 - Подіжківське сільськогосподарське товариство, засноване в 1902 році, фонд N 125 - Андріяшівське кредитне товариство 1909 року, фонд N 214 - Голінське сільськогосподарське кооперативне товариство 1912 року.

Документи архівних фондів дають можливість шляхом ретроспекції організаційної роботи кооперативних товариств, фінансових операцій, господарської та посередницької діяльності відтворити характер та особливості кооперативного руху, його висхідні та низхідні етапи.

Важливу основу джерельної бази дисертації склали опубліковані матеріали про кооперативні товариства та їх статuti, зібрані Міністерством внутрішніх справ і видруковані в "Урядовому віснику". На підставі цих документальних матеріалів петербурзький відділ Комітету в справах ощадно-позикових товариств уклав перші списки, що нараховували 84 товариства, затверджених до 1875 р¹. До введення примірного Кооперативного статуту 1897 р. вся статистика велася тільки Комітетом². Перші списки, зібрані ним, узагальнив і опублікував М.О.Рейтлінгер³. Пізніше матеріали, що надійшли в Комітет, видрукував В.Саполькін⁴. Окремо за 1909 рік, одержані Комітетом від губернаторів, статистичні дані опрацював і оприлюднив М.Л.Хейсін⁵. На основі зазначених публікацій пошукувач склав загальну таблицю, яка відтворила розвиток кооперативних товариств у Лівобережній Україні. (Див.: дис. - С.413). Лише в 1912 р. Комітетом було зібрано і повністю опубліковано дані про існуючі раніше та відкриті в губерніях споживчі товариства. Списки охоплювали всі

1 Сборник материалов об артелях в России. - СПб., 1875.

2 Там же. - 1893. - Вып.18. - 1895. - Вып.19-24.

3 Рейтлингер Н.А. Обзор положения деятельности потребительских обществ в России по данным 1897 года. - СПб., 1899.

4 Саполькин В. Потребительские и сельскохозяйственные общества Российской империи. - СПб., 1908.

5 Вестник кооперации. - 1909. - Кн. III.

затвержені в Росії статuti товариств у період з 1865 по 1912 рік¹. Комітетом у справах місцевих господарств у 1914 р. видана таблиця про кооперативні товариства з 1865 по 1913 рік включно по губерніях і областях Росії, в якій на 1 січня 1914 р. нараховувалося більше 10 тисяч існуючих і 1300 кооперативів, що вже не діяли². У 1916 році облік кооперативних товариств провів статистичний відділ Московської спілки споживчих товариств³, уклавши та опублікувавши зібрані матеріали станом на 1 липня 1916 року. Останнім джерелом фактично і вичерпуються узагальнені масиви видрукованих статистичних матеріалів дореволюційної Росії.

Значний корпус джерел з історії кооперації відклався в губернських земських статистичних описах. Перші спроби обстеження споживчих товариств були зроблені відомими організаторами кооперативного руху М.Валлінім та В.Козловим⁴.

Земські статистичні обстеження і описи проводилися в губерніях з 1902 по 1914 рік і стали масивами статистичних матеріалів, зведених у земські збірники і довідники. У них узагальнена пряма і побічна інформація, що вимагає трудомісткої аналітичної роботи з метою вивчення джерел як носія даних при дослідженні наукової проблеми в конкретно-історичному плані. Негативний бік земських статистичних обслідувань та суцільних описів - розходження в абсолютних і відносних показниках з однієї і тієї ж проблеми, що свідчить про проведення кожним з них обліку своїми методами та в своєму часовому просторі. Земські обслідування, якщо вони проводились консеквентно, давали можливість мати повну інформацію не тільки про кількість товариств та число їх членів, а й про наявність пайового капіталу, торговий оборот та розмір обігових коштів. На Чернігівщині статистичне обстеження було започатковано в 1907 році перед першим кооперативним з'їздом, що відбувся

¹ Списки всех потребительных обществ России как действующих, так и закрывшихся на 1 января 1912 года. - СПб., 1912.

² Число потребительных кооперативов, возникших с 1865 по 1913 год включительно по губерниям и областям России. - СПб., 1914.

³ Списки Московского Союза Потребительных Обществ на 1 января 1917 г. - М., 1917.

⁴ Марков В.И. Пioneры Южно-Русской кооперации. - Харьков, 1919. - С.76. Союз потребителей. - 1915. - N 29.

у вересні¹. Кооперативний відділ Полтавського товариства сільського господарства перше статистичне обслідування провів у 1908 році, одержавши 32 відповіді на 150 розісланих анкет. Повний список кооперативних товариств Полтавщини губернське земство видрукувало в 1915 році². На Харківщині земські статистичні обслідування почали проводитися з 1916 року, що пояснюється незначним розвитком споживчих товариств у сільській місцевості губернії³.

Найчисленнішу групу джерел складає періодична преса в цілому і кооперативна зокрема, де в повній мірі відображаються характер і особливості процесів, що відбувались у кооперативному русі. Після скасування указу 1876 р. про заборону українського друкованого слова, на сторінках газет і журналів почали висвітлюватися питання теорії та практики українського кооперативного будівництва, розкривалися ймовірні шляхи та перспективи побудови кооперативного соціалізму. Особливої уваги заслуговує кооперативна преса після лютневої революції 1917 року. З цього часу з'явилися нові журнали та газети, в яких публікувалися статті, інформації та повідомлення, присвячені кооперації та її проблемам.

У журналах "Наша кооперація", "Українська кооперація", "Рілля", "Сільський господар", українські теоретики та організатори кооперативної справи М. О. Анциферов, М. І. Туган-Барановський, А. В. Меркулов, Б. М. Мартос, П. В. Височанський, Л. М. Хінчук виступали проти участі кооперації в політичній боротьбі, насильного залучення її до соціалістичного будівництва, вважаючи за необхідне відстоювати політичний нейтралітет кооперативних структур.

Діяльність кооперації висвітлювалася у місцевій пресі. На Полтавщині, Харківщині та Чернігівщині виходили друком "Полтавський кооператор", "Харківський кооператор", "Кооператор Чернігівщини", "Селянин", "Хуторянин", "Бюлетень Споживчого Товариства Півдня Росії". Видавалися місцеві календарі-довідники по сільському господарству та кооперації.

Доречно зауважити, що певні складності при вивченні періодичної преси як історичного джерела, у зв'язку з відсутністю єдиної методики, становить аналіз статистичного ма-

¹ Земский статистический сборник Черниговской губернии 1907 (сентябрь). Труды съезда представителей кооперативных учреждений Черниговской губернии. - Чернигов, 1908 г.

² Обзор Потребительных обществ Полтавской губернии за 1913 г. - Полтава, 1915 г.

³ Южно-Русский потребитель. - Харьков, 1917. N 5-7.

теріалу дослідження. Це викликало плутанину в звітності і позначилося в досить поширеному вигляді у дослідженнях в історії кооперації. Всебічно виваженого підходу вимагає аналіз оборотів та балансів кооперативних товариств. Статистика того періоду подавала їх без врахування інфляції. Поправки на інфляцію почали друкувати лише після 1917 року.

Однак зазначені недоліки не применшують цінності газет і журналів як історичного джерела. Їх кількість і змістовність дають можливість вийти за рамки використання періодичної преси не тільки як ілюстративного матеріалу, а й утворення на її основі, при додатковій перевірці, базового масиву інформації.

Таким чином, у дослідженні кооперативного руху постає питання про недостатню розробленість джерельної бази та всебічну реалізацію її наявного потенціалу. Поряд з її розширенням, рівень сучасної історичної науки вимагає тісного зв'язку з пріоритетними напрямками конкретно-історичного дослідження, до якого і належить історія кооперативного руху як країни в цілому, так і окремих її регіонів.

У процесі реалізації потенціалу джерел пошукувач надавав переваги порівняльно-історичному методу. На його основі в процесі дослідження зроблена спроба не тільки вирішити проблему репрезентативності і зіставлення, а й створення таких динамічних рядів з існуючих первинних показників та аналітичних угруповань, які дають можливість підрахунку середніх і відносних величин. Складнощі, що виникали при цьому, авторові доводилося долати за допомогою відбіркового методу, підрахунків, які виявляли взаємодію ознак.

При дослідженні масивів джерел застосовувався також метод факторного аналізу для отримання необхідних динамічних показників. Позитивні результати при здійсненні системного аналізу дали також інші методи наукової розвідки, які дозволяють повніше характеризувати визначену для дослідження проблему. Рівнобічний підхід до масиву джерел дав можливість отримати більш повну інформацію.

Автор виходив також з того положення, що в історіографії проблеми певний досвід наукового аналізу вже нагромаджений і в опублікованих працях робилася спроба визначити загальну джерелознавчу суть рівноцінних масових показників, прокладався шлях до залучення в сферу наукового вивчення широкого кола матеріалів статистики.

Що стосується способів реалізації змісту наявних джерел, то автором застосовувалося, по-перше, використання інформації безпосередньо (прямий шлях аналізу таблиць) і, по-друге, в науковий обіг вводилася, поряд з прямою, непряма (закрита) інформація або здійснювалося таке їх перегруповання, яке відповідало меті дослідження.

На сучасному етапі вивчення проблеми розвитку кооперативного руху в Лівобережній Україні чітко виділяються два напрямки: вивчення історичного джерела як явища історичної реальності та вивчення його як носія інформації для вирішення конкретно-історичних завдань. Саме така постановка питання свідчить про перехід від епізодичного до системного аналізу джерел з конкретних питань вітчизняної історії.

Отже, використані автором різноманітні джерела дозволяють дати вичерпну відповідь на поставлені завдання.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній уперше в українській історіографії поставлена і комплексно розглянута важлива наукова проблема - формування, розвиток і особливості кооперативного руху в Лівобережній Україні з другої половини XIX ст. до жовтневого перевороту 1917 р. На основі введення в науковий обіг значного масиву опублікованого і неопублікованого статистичного матеріалу, що раніше недостатньо або зовсім не використовувався, автор робить спробу по-новому осмислити явища і процеси кооперативного життя, які в науковій літературі висвітлювалися з похибками або ж неповністю.

Конкретно-історичні узагальнення та аналіз динаміки кооперативного руху дали можливість простежити особливості вчення адептів про "третій шлях" розвитку суспільства - "кооперативну республіку", зробити власне визначення понять "кооперація", "кооперативний рух", "кооперативне будівництво", "кооперативна власність".

Разом з тим пошукувачем проведена робота по біографічному та історіографічному вивченню життя і творчості науковців та організаторів кооперативної справи, що дозволяє повернути із забуття, по-належному оцінити їх подвижницьку діяльність.

Автохтонний характер дисертаційної роботи дає можливість на конкретних прикладах визначити місце і роль організаційних принципів та загальних основ внутріспількового будівництва у зміцненні кооперативних структур, їх взаємовідносин з державою та органами місцевого самоврядування.

На захист виносяться наступні положення:

1. Історія кооперативного руху в Лівобережній Україні у зазначений період, написана автором уперше на основі архівних і опублікованих джерел, поділяється на чотири етапи, кожен з яких об'єктивно має свої хронологічні рамки, характеристику та особливості розвитку.

2. Соціально-економічними передумовами кооперативного руху були, з одного боку, наявність розвинутого товарно-грошового господарства і товарного ринку при розгалуженому приватно-торговому апараті, а з другого - маси споживачів, для яких

ставав непосильним гніт торгового посередництва.

3. Авторська концепція соціально-економічних передумов кооперативного руху, котра заперечує прийняту в радянській історіографії дефініцію про "кооперацію як передумову побудови соціалізму".

4. Історико-теоретичний аспект загальноекономічних основ кооперації свідчить про її господарський самодіяльний та добровільний характер.

5. Першovitoki формування, розвитку і особливостей кооперативного руху свідчать, що, у відповідності зі своїми специфічними законами і принципами внутрішньої організації, він містить у собі великий творчий потенціал і здатний перетворитися в реальну силу забезпечення соціальних потреб кожної людини.

6. Визначення понять "кооперація", "кооперативний рух", "кооперативне будівництво", "кооперативна власність" та їх взаємобумовленість вимагають аналізу всього комплексу джерел, утворених у процесі формування кооперативних структур.

7. Національний аспект теорії і практики української кооперації в радянській історіографії підмінявся дослідженням історії її окремих видів та форм соціальних рухів.

8. Структура, принципи та загальні основи кооперативного будівництва - непорушні організаційно-господарські підвалини кооперативного руху.

9. Кооперативні організації перебували в безпосередньому зв'язку з земствами, як органами місцевого самоврядування під зверхністю дворян, отримуючи постійну допомогу в пропаганді та реалізації кооперативних ідей. З метою кращої організації справи кредитування земства активно розвивали кооперативну форму кредитних відносин, в основі яких було не об'єднання капіталів, а об'єднання людей на базі спільних інтересів.

10. Розвиток кооперації, її роль і місце в економічному і соціальному житті суспільства визначилися характером державної політики в галузі кооперативного законодавства.

Теоретичне і практичне значення дисертації визначається новизною і комплексним підходом до висвітлення даної теми. В ній поставлено ряд конкретних проблем для перспективних наукових розвідок. Результати дослідження можуть бути використані при підготовці узагальнених фундаментальних праць, монографій, навчальних посібників, лекцій і семінарських занять, спецкурсів з історії соціально-економічного розвитку України 1861-1917 рр., а також при вивченні вітчизняної історії у навчальних закладах, що частково вже здійснюється на історичному факультеті Чернігівського педінституту та вчителями області в середніх загальноосвітніх школах.

Крім того, матеріали дисертації мають стати джерелом для використання: державними органами влади - для вироблення відповідних законоположень і контролю за їх виконанням; кооперативними структурами - для вивчення своєї історії з метою їх роздержавлення, поліпшення організаційної мережі кооперативних товариств, відновлення принципів та загальних основ внутріспількового будівництва в умовах відтворення і формування ринкових відносин; громадськими організаціями - для встановлення взаємозв'язку з кооперативними установами у вирішенні спільних завдань, а також для використання при утворенні експозицій у державних та громадських музеях і взагалі в історико-краєзнавчій роботі.

Рівень популяризації, апробація і публікація результатів праці.

Основні положення дисертації і результати досліджень доповідались і обговорювались на засіданнях кафедри історії слов'ян історичного факультету Чернігівського державного педінституту ім.Т.Г.Шевченка. Теоретичні узагальнення і фактичний матеріал, що містяться у дисертації, знайшли відображення в опублікованій авторській науковій монографії, брошурі, статтях, загальним обсягом понад 20 др. аркушів. Загальна концепція дослідження, його окремі аспекти апробовані:

- на щорічних підсумкових та міжвузівських науково-практичних конференціях професорсько-викладацького складу впродовж 1990-1997 рр. та ювілейних конференціях, присвячених 80-ій і 85-ій річницям (1991-1996 рр.) Чернігівського державного педінституту;

- в обласному науковому семінарі з актуальних питань історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини (1991, 1993, 1995 рр.);

- Другій Сумській обласній науковій історико-краєзнавчій конференції (1994 р.);

- Другій Запорізькій обласній науково-практичній конференції "Історія Запорізького краю" (1994 р.);

- Науково-практичній конференції до 140-річчя М.М.Аркаса. (Миколаїв, 1993 р.);

- Республіканській науково-практичній конференції "150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті. (Київ, 1992 р.);

- Республіканській науковій конференції, присвяченій 160-річчю від дня народження В.В.Антоновича (1834-1908 рр.). (Київ, 1994 р.);

- Другий Всеукраїнській науково-практичній конференції "Проблеми історії національного руху на Україні (до 1917 р.). (Київ-Миколаїв, 1992 р.);
- П'ятій та Сьомій Всеукраїнських наукових конференціях (Історичне краєзнавство в Україні: традиції, сучасність). (Кам'янець-Подільський - 1991, Черкаси - 1995);
- Міжнародній науково-практичній конференції "Історія та культура Лівобережної України". (Ніжин, 1996).

Матеріали дисертації та монографії уже активно впроваджуються при підготовці курсових, дипломних робіт і кандидатських дисертацій, у практику викладання лекцій, семінарів в історії України та історичного краєзнавства, використовуються вчителями області та в діяльності музеїв і бібліотек регіону.

КОРОТКИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Структура дисертації відповідає її меті та завданням. Вона побудована по проблемно-хронологічному принципу з застосуванням конкретно-історичного методу аналізу суспільних явищ і складається з вступу, п'яти розділів (п'ятнадцяти параграфів), висновків, переліку джерел та літератури, додатку. Обсяг тексту без додатків 377 стор.

У вступі обгрунтована актуальність дослідження, визначені його предмет, хронологічні межі, завдання і положення, що виносяться на захист, методологічні і методичні засади, розглянута історіографія, проаналізовані джерела, вказано на наукову новизну та практичне значення дисертації.

Перший розділ - "Соціально-економічні передумови кооперативного руху" - складається з двох параграфів. У першому з них - "Особливості народногосподарського розвитку регіону" проаналізовано динаміку росту населення, яке з 1863 до 1914 р. збільшилося на 5 млн. і становило понад 10 млн.чол. За цей період відбулися значні зміни у щільності мешканців регіону. З другої половини 60-х років розвиток народного господарства супроводжувався поступовим ростом його товарності. Структура зернових визначалася природно-кліматичними умовами і формувала відповідні потреби та рівень матеріальної забезпеченості селянського господарства. Поряд з зерновими, неухильно зростала питома вага технічних культур, введення яких у загальну сівозміну прискорювало підвищення товарності господарства, розвиток капіталістичних відносин на селі. За площею посіву і кількістю тютюнової продукції Україна посідала перше місце в імперії, а Лівобережжя мало 83 відсотки, або понад 2,5 млн. пудів загаль-

ного виробництва. (Див.: дис. - С.74). Відкривалися підприємства по переробці сільськогосподарської сировини. Кульмінаційним моментом суспільного розвитку став конфлікт продуктивних сил з панівними феодальними відносинами, що спричинило кризу кріпосницької системи. Уряд змушений був стати на шлях скасування кріпацтва.

Вивчення законодавчих актів, опублікованих та архівних джерел показує, що, незважаючи на обмеження та недоліки, аграрна реформа сколихнула соціально-економічні підвалини патріархального укладу життя селян. Концентрація та спеціалізація виробництва, розвиток залізничного транспорту сприяли розширенню внутрішнього ринку Лівобережної України. Швидко почала розвиватися торгівля, в основному сільськогосподарськими продуктами та ремісничими виробами. Селянство, як основна пригнічена маса населення суспільства, перестало існувати. З'явилися сільська буржуазія і сільська біднота, яка стала основним джерелом формування загонів промислових і сільськогосподарських робітників. Відбувався процес заміни характеру старих феодально-кріпосницьких на нові, необхідні для подальшого розвитку суспільства, капіталістичні відносини, що об'єктивно торувало шлях кооперації.

Зміст **другого** - "Загально-економічний характер кооперації як добровільної господарської самодіяльної організації. Історико-теоретичний аспект" розкриває сама назва. В першій його частині розглядаються **домарксистські кооперативні теорії**. Як соціальне спрямування, що виникло на ґрунті соціалістичної ідеї, кооперація зародилася в кінці XVIII - на початку XIX ст. на терені суспільно-політичного життя в Англії і Франції, де з'явилися великі мислителі, котрі, спираючись на переваги кооперативних товариств як форми організації господарства, мріяли побудувати соціалістичне суспільство.

Формування та розвиток домарксистської кооперативної теорії пов'язані з англійським соціалістом-утопістом Робертом Оуеном, біографія, праця та наукові ідеї якого сприяли пошукам форм кооперативної діяльності. До соціалістів-утопістів, які, спираючись на переваги кооперації, прагнули запровадити соціалізм, належав великий французький мислитель Сен-Сімон. Замовчування його кооперативної діяльності у радянські часи (як показано в дисертації) пояснюється тим, що він був прихильником приватної власності і розглядав пролетаріат і буржуазію як представників класу індустріалів. На розвиток кооперативної теорії, в основі якої була ставка на дрібну буржуазію, великий вплив мав французький утопічний соціаліст Шарль Фур'є. Продовжив теоретичне обґрунтування форм кооперативних об'єднань після соціалістів-утопістів християнський соціаліст Філіп Бюше.

Створивши особисто біля ста асоціацій (кооперативів), він майбутнє суспільства уявляв у вигляді християнської держави, в якій соціальні антагонізми будуть подолаті шляхом "кооперування людності". Значний внесок у розвиток кооперативної теорії вніс П'єр Прудон. Як теоретик анархізму, він був переконаний, що дрібне товарне виробництво і обмін товарів - довічні і непорушні основи суспільства. (Див.: дис. - С.119).

Принципи соціалістичного суспільства, засновані на вільних асоціаціях, сприйняв, як показано в параграфі, послідовник Прудона, ідеолог революційного народництва М.О.Вакунін. Замість поступової ліквідації держави і заміни виробничими кооперативами, він закликав до негайного її знищення шляхом збройного повстання, а профспілкову боротьбу визнавав єдиною формою виступу проти капіталу, здатною захистити кооперацію.

Німецький соціаліст Фердинанд Ласаль пропонував пруську державу перетворити у "вільну народну державу", здійснюючи соціалістичну перебудову суспільства організацією кооперації за допомогою субсидій держави. Розвиваючи ідею кооперативного будівництва, Ф.Ласаль виступав за незалежність робітників від буржуазії, відмову від класової боротьби, соціалістичної революції та політичних партій.

Соціалістами-утопістами були і російські революційні народники 60-70-х рр. та революційні демократи О.І.Герцен, В.Г.Белінський, М.Г.Чернишевський, М.О.Добролюбов, українські демократи - Драгоманов В.П., Галаган Г.П., Зібер М.П., Подолінський С.А. тому, що ставили питання про побудову соціалізму на базі сільської общини, тісно пов'язуючи її з артільною формою кооперації, громадівським соціалізмом.

Глибокий аналіз наукової спадщини великих мислителів минувшини дає підстави стверджувати: їх вчення про перетворення капіталістичного суспільства на соціалістичне шляхом запровадження кооперації, що стало активно поширюватися з другої половини ХІХ ст., носило реформістський характер і ввійшло в історію кооперативного руху як дрібнобуржуазний напрямок розвитку кооперативної теорії. В історичній науці цей напрямок дістав назву "кооперативного соціалізму", як однієї з немарксистських теорій, що відносили кооперацію до головних засобів мирної і поступової трансформації капіталізму в соціалізм. Теорія "кооперативного соціалізму" широкого розвитку набула з початку ХХ ст. у працях представників Німської школи, заснованої у Франції Шарлем Жидом. Вони, розвиваючи ідею "гегемонії споживача", "споживчого соціалізму", "кооперативної республіки", стверджували, що в економічному житті суспільства повинен панувати споживач. (Див.: дис. - С.123).

Другий напрямок немарксистської кооперативної теорії, на думку пошукувача, пов'язаний з діяльністю німецьких ліберальних економістів та політичних діячів Германа Шульце та Фрідріха Райфейзена, які після революції 1848 р. розробили план врятування дрібних товаровиробників від розорення, запропонувавши організувати кредитні кооперативи і котрі за допомогою виробничих асоціацій (товариств) обстоювали мирний, реформістський шлях здійснення соціалістичних перетворень. Вважаючи кооперацію основним засобом захисту дрібного виробника від експлуатації крупного капіталу, представники ліберально-буржуазного напрямку сподівалися, що створення кооперації саме серед цих верств населення допоможе запобігти розвитку і загостренню соціальних суперечностей та революційних вибухів у капіталістичній системі господарювання. Г.Шульце вважав, що задоволення потреб населення в кредиті покликано до життя позиково-ощадні товариства. Якщо пропагандистська і практична діяльність Шульце Деліча сприяла в основному формуванню міської кредитної кооперативної, то Фр.Райфейзен започаткував у Німеччині - батьківщині сільськогосподарської кооперативної, сільські кредитні кооперативи. Відмовившись від пайових внесків та розподілу прибутків між членами кооперативу, Фр.Райфейзен особливу увагу звертав на здійснення необмеженої відповідальності членів кооперативу за результати своєї господарської діяльності. (Див.: дис. - С.125-126).

Теоретична і практична діяльність Шульце-Деліча і Райфейзена привернули увагу кооперативних діячів інших країн. У Російській імперії кредитні сільськогосподарські кооперативи визначились як кооперативний рух лише після революції 1905-1907 рр. і особливо в роки першої світової війни. В Лівобережній Україні активним прихильником кооперативного кредиту, його теоретиком і практиком був професор О.М.Анциферов. Розглянутий нами на конкретних прикладах другий напрямок розвитку кооперативної теорії дає можливість глибше зрозуміти складові загально-економічного характеру кооперації як господарської організації, утвореної на добровільних статутних засадах.

Друга частина параграфу розкриває **марксистську кооперативну концепцію**. Третій, пролетарський (марксистський) напрямок розвитку кооперативної теорії пов'язаний з марксистсько-ленінською концепцією кооперації, суть якої полягає у формаційному, класовому підході до кооперації. Автори цієї концепції, класики марксизму та їх прихильники, різко розмежовують кооперацію в умовах капіталізму від кооперації при соціалізмі, як кооперацію буржуазну від кооперації соціалістичної. (Див.: дис.-С.129-136). На відміну від соціалістів-утопістів і представників ліберально-буржуазного напрямку розвитку коопе-

ративної теорії, основоположники наукового комунізму заперечували можливість переходу від капіталізму до соціалізму шляхом кількісного росту кооперативів, утворення "кооперативної республіки" та мирного переходу до "кооперативного соціалізму". К.Маркс і Ф.Енгельс були переконані, що кооперативна система без класової боротьби, без повалення буржуазії ніколи не зможе перетворити капіталістичне суспільство на соціалістичне, побудувати новий суспільний лад. Для такої перебудови державна влада перейде від капіталістів і землевласників до трудящих, до пролетаріату. Коли ж буде встановлено диктатуру пролетаріату, тоді кооперація має бути використана з метою побудови нового суспільного ладу.

Розвиваючи марксистську концепцію, В.І.Ленін, у нових історичних умовах, вів непримиренну боротьбу з непролетарськими напрямками кооперативного руху, головним чином, у відповідності з обставинами російської дійсності. Він виступав проти ліберальних народників, меншовиків, Плеханова за їх ідею про мирне переростання капіталізму в соціалістичне суспільство, про роль в цьому кооперації та її місце в суспільному житті. В узагальненому, сконцентрованому вигляді марксистська концепція, розроблена Леніним у проекті резолюції про кооперативи російської соціал-демократичної делегації Копенгагенському конгресу 1910 р., була покладена в основу діяльності більшовицької партії в дорадянський період.

Аналіз розглянутих в дисертації праць свідчить, що між теоретиками кооперативного руху існували значні протиріччя у визначенні як змісту, так і характеру кооперації в умовах капіталізму.

Другий розділ - "Формування, розвиток і особливості кооперативного руху" - складається з чотирьох параграфів. Перший з них - "Основні етапи кооперативного руху". Тут відзначено, що подія українського кооперативного руху на основні, якісно відмінні один від одного, етапи, у відповідності з закономірностями історичного розвитку, залишається однією з малодосліджених проблем. Критично проаналізувавши джерела та історичну літературу, автор дисертації стверджує, що історія кооперативного руху поділяється відповідно на чотири етапи, кожен з яких об'єктивно мав свої хронологічні рамки, що визначення основних етапів та їх розмежування залежали від соціально-економічних та політичних умов, які склалися після скасування кріпацтва, утворення нового капіталістичного ладу та розвитку продуктивних сил. Перший - (з 60-х рр. XIX ст. до середини 70-х років), у зв'язку з безземеллям, малограмотністю та обездоленням селян, охопив, головним чином, міське населення. Другий - (з середини 70-х до 80-х рр.), коли кооперація, як гро-

мадська організація, була звинувачена царизмом у розповсюдженні соціалістичних ідей, зазнала найжорстокішого утиску з боку уряду та місцевої влади. Третій - (80 рр. - 1905 р.), пов'язаний з фактичним відродженням, формуванням кооперативних організацій другого ступеня, організацією з'їздів та іншими кооперативними заходами. Четвертий, новітній етап розвитку дорадянської кооперації (1905-1917 рр.), коли вона стала активно поширюватися, а з 1915 р., під впливом товарно-грошового ринку і росту цін, започаткувалася у масову громадську добровільну організацію.

У другому параграфі - "Організаційні принципи та загальні основи кооперативного будівництва", на підставі аналізу статутів кооперативних товариств Лівобережної України, зроблено огляд та розкрито зміст внутрішньої спілчанської організації. Така методика висвітлення проблеми дала можливість пошукувачу уперше в історіографії обґрунтувати визначення поняття "кооперативне будівництво" як особливої галузі кооперації, котра ставить за мету поширення видів і форм кооперування населення шляхом вдосконалення організаційних принципів та загальних основ, визначених державним законодавством і статутами. У дисертації приділено значної уваги основним положенням, які закріплені у статутах кооперативних товариств, що визначають форми, організацію та методи їх роботи і були засновані ще піонерами англійської кооперації у м.Рочделі в 1844 році. Як свідчать матеріали, статутами також регламентувалися фінансовий стан та напрямки господарської діяльності кооперативних товариств. (Див.: дис. - С.168).

У параграфі **третьому** - "Національні тенденції в становленні української кооперативної системи" показано, що розвиток кооперативної мережі регіону, котра формувалася біля джерел самостійності і самодіяльності українського народу і відстоювала демократичний курс захисту державної незалежності, розпочався на ґрунті національного відродження водночас із здійсненням державного будівництва після лютневої революції 1917 р. На конкретних прикладах у параграфі показано, що національний аспект у кооперативному русі до 1917 р. обмежувався теоретичними гаслами та виступами в пресі, на різних громадських зібраннях, не позначаючись на характері кооперативного будівництва, і лише впродовж післялютневого періоду був поставлений у центрі розбудови національної кооперативної системи.

Значний вклад у розвиток національної ідеї української кооперації внесли талановиті організатори кооперативного руху в Україні М.В.Левитський, В.М.Доманицький та Й.В.Юркевич (їх окремі біографічні фрагменти - це чітке визначення конкретних напрямків заповнення прогалин у контексті вивчення означеної

проблеми), які, незважаючи на постійне переслідування та утиски, своєю невтомною діяльністю по пропаганді та створенню кооперативних осередків, проклали шлях послідовникам для подальших теоретичних узагальнень та висновків. Національні тенденції в розвитку української кооперації, підкреслюється в дисертаційному дослідженні, носили як доцентровий, так і відцентровий характер, поділивши, після проголошення незалежності, кооперативний рух в Україні на дві національно-політичні течії: "українську" - з українською національно-політичною орієнтацією та "промосковську" - кооперацію національних меншин та "зросіянених" українців. (Див.: дис. - С.184).

У **четвертому** параграфі - "Теоретики українського кооперативного руху" головна увага зосереджена на еволюції кооперативної думки в Україні. Для історії української кооперації, зазначається пошукувачем, характерним було те, що її теорія розвивалася апостеріорно, не встигаючи за кооперативною практикою. На відміну від західних держав, де кооперативна теорія, як заздалегідь розроблена і апріорно усвідомлена геніальними соціальними реформаторами система, що згодом отримала свій реальний вигляд у формі кооперативу і продовжувала запроваджуватись завдяки талановитим послідовникам, в Україні розвиток кооперації здійснювали кооператори-практики. До числа перших членів кооперативу належав професор Харківського університету О.М.Анциферов, котрий, розпочавши знайомство з кооперацією як один з активістів організації спілчанської мережі міста, невдовзі став теоретиком кооперативних форм кредитних відносин. За матеріалами дисертації, О.М.Анциферов стояв біля джерел створення кооперативного банку, союзних кооперативних установ, розвитку пасивних і активних операцій довгострокового характеру та підтримки їх земськими касами дрібного кредиту. Як прихильник ліберально-буржуазного напрямку розвитку кооперації, він вніс суттєвий вклад у подальшу розбудову кооперативної мережі в Лівобережній Україні. (Див.: дис. - С.205).

У даному параграфі приділено значну увагу аналізу науково-кооперативної діяльності М.І.Туган-Барановського. З'ясувавши біографічні зв'язки М.І.Туган-Барановського з Лівобережною Україною, автор дисертації зупиняється на окремих аспектах його кооперативного ідеалу, визначенні поняття "кооперація", "капіталістичне підприємство", "сільська кооперація", "кооперація в сфері праці і обміну", "виробничі спілки" та ін. З точки зору наукового аналізу ці найсуперечливіші проблеми кооперативного руху М.І.Туган-Барановський намагався з'ясувати і узагальнити у найкритичніший для кооперації час. Всі наукові кооперативні

концепції вченого зводяться до моделі державного соціалізму, яку сповідував М.І.Туган-Барановський і яка сьогодні нагадує реалії західно-європейських держав. В основі цих реалій - багатуокладність економіки на підґрунті приватної власності.

Отже, в викладеному в другому розділі зроблено висновок про те, що формування, розвиток і особливості кооперативного руху як за змістом, так і за структурою своєї побудови, визначившись основними етапами, організаційними принципами і тенденціями в теорії і практиці української кооперації, відбувалися у відповідності з закономірностями історичного процесу та залежності від соціально-економічних і політичних умов суспільного життя.

Третій розділ - "Структура кооперативної мережі" складається з чотирьох параграфів, присвячених окремим видам кооперації в регіоні. У першому з них - "Споживча кооперація - найпоширеніший вид кооперативних товариств" підкреслюється, що споживча кооперація в Лівобережній Україні стала масовою в умовах розвитку капіталістичних відносин у зв'язку з тим, що складні економічні умови життя трудящих спричинили потяг до неї, як організації, покликаної компенсувати негаразди повсякденного життя за рахунок першочергового обслуговування найовіків продовольчими та промисловими товарами. У зазначений період кооперативні товариства стали визнаною громадською економічною самодіяльною організацією. (Див.: дис. - С.240).

У другому параграфі - "Кредитна кооперативна мережа" зроблено аналіз діяльності перших кредитних товариств у Лівобережній Україні, який показує, що з 1880-х рр. розвиток кредитно-кооперативних установ значно уповільнився. Причиною такого становища була відсутність умов для громадської самодіяльності. Важливе значення для кредитної кооперації мало законоположення від 7 червня 1904 р. і запровадження примірних статутів для кредитних і ощадно-позикових товариств, а також збільшення грошової допомоги кредитній кооперації з боку державного та земських банків. Як свідчать матеріали параграфу, організатори низової кредитної мережі вважали головним кредитування окремих осіб і їх господарств. Решту проблем вирішував кредитний кооперативний союз, який, підтримуючи зв'язки з іншими формами кооперативних угруповань, проводив значну роботу по об'єднанню капіталів і селянських господарств, розвитку товарно-грошових відносин, сприяв виробництву і збуту продукції, боровся з лихварством і крамарсько-перекупницькими елементами. (Див.: дис. - С.252-255).

У третьому параграфі - "Сільськогосподарські кооперативні товариства та громади" відзначено, що основу цього виду кооперації започаткувала кредитна кооперативна система. На

відміну від сільськогосподарських громад, які не мали пайового капіталу і існували на щорічні внески своїх членів, сільськогосподарські товариства, маючи пайовий капітал, утворювалися для кращого забезпечення селянського господарства. У дисертаційному дослідженні подано загальний стан сільськогосподарської кооперативної мережі, який свідчить, що в основному то були сільськогосподарські громади, універсальні та спеціалізовані (фахові) товариства, котрі становили 60 відсотків усіх українських аналогічних об'єднань. Серед губерній на першому місці була Полтавська, в якій нараховувалося 33,9 відсотків універсальних та спеціалізованих товариств від загальної кількості всіх, що існували в Україні і понад 70 відсотків - в Лівобережній Україні. (Див.: дис. - С.268). Кооперування, підкреслюється автором дисертації, прискорило залучення селянських господарств до товарообігу, сприяло більш інтенсивному формуванню кооперативної власності та поєднанню господарських і соціальних інтересів членів своїх товариств.

У четвертому параграфі - "Промислова (кустарна) кооперація" розкрито зміст та характер роботи цього виду товариств. За матеріалами дисертації кустарно-промислові кооперативні товариства виникли в кінці XIX - на початку XX ст. В Лівобережній Україні вони започаткувалися після з'їзду діячів кустарної промисловості, що відбувся 27 вересня - 6 жовтня 1901 р. в Полтаві. Кустарні промисли кожної з губерній регіону на той час являли собою розмаїття дрібних виробників, які проживали в окремих населених пунктах, мали певні регіони збуту свого товару і робили все, щоб їх ремеслу не навчилися інші. З початком першої світової війни з'явилися нові форми в організації кустарно-промислових кооперативів - промислові товариства. До таких належало Харківське товариство "Об'єднання", побудоване по типу великого загальноміського товариства, в якому на 1 січня 1915 року нараховувалося 1710 членів. (Див.: дис. - С.276).

Таким чином, у конкретно-історичному плані з розвитком кооперативного руху виникла необхідність координації роботи кооперативних структур. Ці структури формувалися у відповідності з організаційними принципами та загальними основами внутрішнього кооперативного життя і склалися з окремих видів і форм кооперації, відрізняючись сферою діяльності, територіальними ознаками та соціальним станом членів товариств.

Четвертий розділ - "Земство і кооперація" складається з трьох параграфів. Назва першого з них - "Роль земства в пропаганді кооперативних ідей" чітко розкриває його зміст. Активна громадська діяльність земства спричинила усвідомлення того, що надання допомоги населенню стане успішним лише тоді, коли його

заходи базуватимуться на принципах самодіяльності і самопомоги. Природним виявом такого усвідомлення було сприяння земства розвиткові кооперативного руху. З метою поширення кооперативних ідей, земства Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній, що були відкриті в числі перших у 1865 році, як у регіонах з переважно поміщицьким землеволодінням, активно запроваджували видання та розповсюдження брошур, листівок, плакатів та календарів-довідників, організовували читання лекцій та проведення бесід з питань місцевого господарювання та кооперації. (Див.: дис. - С.298). Матеріали параграфу засвідчують, що з заснуванням штатних посад інструкторів при земських управах створилися кооперативні відділи, на які покладалися завдання контролю за здійсненням усіх земських заходів по сприянню пропаганді кооперативного руху. З цієї метою до складу відділів входили земські агрономи, землевласники, члени правлінь, ревізійних контрольних комісій кооперативних товариств. Водночас автор дисертації наголошує, що значну допомогу населенню у розповсюдженні кооперативних ідей і принципів кооперативного будівництва надавало земство шляхом створення мережі соціальних і загальних курсів по підготовці практиків кооперативної справи. Широкого розповсюдження в Лівобережній Україні набула організація сільськогосподарських виставок. Аналіз роботи земства по пропаганді та впровадженню кооперативного руху серед населення досліджуваного регіону показує, що його діяльність була націлена на підготовку заходів, спрямованих на здійснення самодіяльності та самопомоги, ліквідацію неграмотності, виховання кооперативної підприємливості та навичок громадської діяльності.

У другому параграфі розділу - "Сприяння земської агрономії поширенню кооперативного руху" аналізується залучення земських агрономів до надання кооперативним товариствам необхідної допомоги, пов'язаної з певними видами сільськогосподарських робіт, підготовки системи заходів по поліпшенню виробництва. Розвиток земської агрономії розпочався з 1907 р., коли уряд пішов на допомогу земству в справі проведення аграрної реформи, пов'язаної з виділенням з общини "відрубників" та хуторян. Під керівництвом земських управ у губерніях пройшли перші з'їзди представників кооперативних установ, після яких земська агрономія набула певної структури з відповідними обов'язками. Підкреслюється, що в Чернігівській губернії земська повітова агрономія започаткувалася у 1902 р., губерньська - у 1903, а інститут дільничих агрономів був заснований у 1911 р. Найбільш розвинутий земсько-агрономічний персонал мала Полтавська губернія, яка по основних показниках посідала перше місце в Лівобережній Україні: із 7 губерньських аг-

рономів на Полтавщині було 4 (57 відсотків), половина повітових агрономів, 66 відсотків завідуючих агрономічним діловодством і секретарів сільськогосподарських товариств. (Див.: дис. - С.300). Стан та завдання кооперації в 1918 р. обговорила Харківська губернська земська управа. Дослідження свідчать, що найвищий рівень розвитку земської агрономії припадає на довоєнні роки, коли в багатьох повітах працювало по 5-6 і навіть більше дільничих агрономів. Земські управи через свої агрономічні структури, розвиваючи у селян почуття самодіяльності та активності у пошуках засобів поліпшення становища у сільському господарстві, сприяли побудові його на промисловій основі, спеціалізації та пристосуванню до індивідуальних здібностей та можливостей кожного господаря. (Див.: дис. - С.314).

У третьому параграфі - "Участь місцевого самоврядування в розвитку кооперативних форм кредитних відносин" висвітлена історія становлення дрібного кредиту в Лівобережній Україні. Як свідчить аналіз поданого матеріалу, в утвердженні кооперативних форм кредиту виділяються три періоди. У першому, що тривав в 1870-го по 1880 рік, проявлялась активна діяльність губернських земств по субсидуванню нових ощадно-позикових товариств. З 1880-х років розпочався другий період в історії розвитку дрібного кредиту. У цей час значно послабився інтерес земства до місцевого кредиту. Виділення позик фактично припинилося, а по відношенню до тих, хто її отримав від земства в попередні роки, діяльність губернських управ зводилася лише до стягнення з товариств боргу. Покинуті напризволяще, товариства без припливу нових капіталів почали занепадати. Третій період розвитку дрібного кредиту настав в 1896 року. З цього часу на порядок денний зборів губернських управ знову постало питання про організацію дрібного кредиту. На пропозицію земських управ, губернські збори направляли кошти (страхові, запасні, емеритарної каси, процентного збору з тварин) на основні та оборотні капітали позиково-ощадних кас, розширивши посередницький кредит земських установ з Державного банку та повернувши на потреби товариства нагромаджені суми в державних ощадних касах. У 1875 р. уряд прийняв положення про установи дрібного кредиту, яким утворювалася нова форма кредитних кооперативів - кредитні товариства, що, на відміну від ощадно-позикових, не мали пайових внесків. В цілому поширення кредитної системи сприяло прискоренню темпів росту продуктивних сил і розвитку товарно-грошових відносин. (Див.: дис. - С.331).

Отже, численні фактичні дані, аналіз системно викладеного матеріалу цього розділу, свідчать, що на відношення земства і кооперації впливали як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори.

До об'єктивних чинників належали соціально-економічні умови, пов'язані з витісненням простого товарного виробництва товарно-капіталістичними відносинами, заповзятливість, можливість та культурний рівень населення регіону, а до суб'єктивних - ставлення адміністрації та органів місцевого самоврядування до кооперації. Турботи земства про кооперацію свідчать про постійні пошуки та визначення характеру взаємодії, з метою спільних пошуків шляхів піднесення загального добробуту населення.

П'ятий розділ - "Ставлення держави до кооперації" складається з двох параграфів. У першому з них - "Державна політика в галузі кооперативного законодавства" проаналізовано ставлення держави до кооперації впродовж усієї історії кооперативного руху. Зазначається, що ця проблема залишається фактично недослідженою. Таке становище визначалося характером державної кооперативної політики царського уряду, спрямованої на жорсткий контроль, опіку та обмеження діяльності товариств, яка змінювалася в залежності від тенденцій еволюції кооперативних структур, а також радянською політикою одержавлення кооперації. До початку ХХ ст. діяльність кооперативних товариств у царській Росії носила корпоративний характер і не виходила за межі суто внутрішніх організаційно-матеріальних питань, бо кооперативний рух, як правило, очолювався ліберальними, але цілком благонадійними поміщиками-земцями. Уряд натоді прихильно ставився до кооперації, широко фінансуючи її та тримаючи під постійною опікою. Законодавчою підставою для відкриття нових товариств були спочатку статті законоположення про благодійні товариства. З розвитком принципів самодіяльності і незалежності, казенна опіка і регламентація уряду ставали гальмом на шляху кооперативного руху, а згодом розпочався відкритий протест кооперативної громадськості, бо швидкий розвиток товариств увійшов у протиріччя з адміністративною практикою. (Див.: дис. - С.135).

Матеріали параграфу засвідчують, що кооперативні форми господарювання змінювалися урядовими відповідними правовими нормами впродовж 1870-1906 рр. п'ять разів. Правовий стан кооперації обговорювався вже на першому Всеросійському з'їзді споживчих товариств у 1896 р. З цього часу питання правового статусу кооперації та державна політика кооперативного законодавства обговорювались на Всеросійських кооперативних з'їздах, у Державній думі та Тимчасовим урядом, який 20 березня 1917 р. прийняв закон про кооперацію. Початок державного відродження України, пов'язаний з утворенням 4 березня 1917 р. органу української демократії - Центральної Ради, створював сприятливі умови для проведення кооперативних з'їздів і формування українських кооперативних органів. У зв'язку з особливостями

внутрішніх і зовнішніх умов, в яких довелося працювати Центральній Раді 1917 р., то була основна діяльність органів української кооперації, яка впродовж наступних років офіційно користувалася законом від 20 березня 1917 р. (Див.: дис. - С.345).

У другому параграфі - "Контроль органів державної влади за роботою кооперативних установ" зроблено огляд і аналіз діяльності органів державної влади по відношенню до кооперативних структур. Зазначається, що у 60-х - на початку 70-х років XIX ст. кооперативний рух мав своїх прихильників, всі умови для поширення і переживав кращий період свого розвитку. З другої половини 70-х років уряд аминив ліберально-реформаційні настрої на жорстоку реакцію по відношенню до вільної думки, а кооперативний рух взяв на підозру як небезпечний для існуючого ладу. Як свідчать матеріали параграфу, з початку 80-х рр. розпочався новий період у розвитку кооперації, який дослідники назвали капіталістичним, і в якому головну роль відігравав капітал. Для цього періоду характерне не тільки втручання державної влади у справи кооперативного руху, а й постійне порушення його організаційних принципів та загальних основ. Практично з цього періоду кооперація потрапила під контроль державних органів влади, знаходилася під впливом підприємців і залежала від капіталу та адміністрації, не маючи нічого спільного з соціалістичними ідеалами. Контроль здійснювався не тільки за відкриттям кооперативних установ, а й за їх фінансовими операціями. (Див.: дис. - С.348).

Далі у параграфі відмічається, що з початку XX ст. кооперативні законодавства вдосконалювалися, що позначилось на зростанні товариств. Водночас українська кооперація розглядалася урядом не лише як рух демократичний і національно-сепаратистський, а й революційно-соціалістичний. Тиск органів державної влади на кооперативні товариства, звинувачення в причетності до революційної діяльності настільки посилилися після революції 1905-1907 рр., що представники влади впродовж наступних років почали брати участь у зборах та інших кооперативних заходах, інформуючи відповідні органи. Аналіз джерельного матеріалу свідчить, що в кооперативному русі активно діяли представники політичних, в основному, соціалістичних партій, що приводило до закриття урядом кооперативних установ.

Таким чином, з точки зору органів державної влади кооперативний рух являв собою таку громадську силу, з якою неможливо було не рахуватися. У відповідності з обставинами, уряд, керуючись законодавчими актами, намагався тримати кооперативні товариства під постійним контролем.

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ І ВИСНОВКИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

На основі дослідження теми у висновках сформульовано головні теоретичні положення, які водночас є практичними настановами і рекомендаціями для тих, хто займається проблемами соціально-економічного розвитку та історією кооперативного руху України.

Встановлено, що кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.) пройшов чотири етапи розвитку, тривалість, характеристика та особливості яких визначалися соціально-економічними та політичними умовами життя суспільства:

1) 1860-1870 рр. - етап **заснування** кооперативного руху в регіоні, коли кооперативна думка в сфері мрій перейшла в реальне життя і започаткувала формування товариств - організацій першого ступеня або горизонтальну структуру;

2) 1870-1880 рр. - етап **занепаду** кооперації, коли вона, як громадська організація, була звинувачена царизмом у розповсюдженні соціалістичних ідей, зазнала найжорстокішого утиску з боку уряду та репресивних заходів від місцевої влади;

3) 1880-1905 рр. - етап **відродження** кооперативного руху, заснування кредитних товариств та формування кооперативних організацій другого ступеня - почали утворюватися союзи, скликатися з'їзди та інші заходи, які поклали початок формуванню вертикальної структури мережі;

4) 1905-1917 рр. - **новітній** етап розвитку дорадянської кооперації, коли вона, народжена новими капіталістичними відносинами, у відповідності з особливостями економічної природи імперіалізму, перетворилася на масову громадську господарську організацію. Було утворено власну банківську систему і завершено побудову вертикальної структури кооперативної мережі.

Доведено, що кооперативний рух у регіоні був складним явищем соціально-економічного і суспільно-політичного життя. В Україну кооперативна ідея запозичилася з Англії і почала активно розповсюджуватися "апостолами" української кооперації - М.П.Балдінім, В.С.Козловим, Г.П.Галаганом, М.В.Левитським,

В.М. Доманицьким, які звели перший поверх української кооперації, допомогли їй стати на твердий народний ґрунт.

Організатори кооперативної справи вважали за необхідне розвивати безпосередньо через товариства дрібнотоварне виробництво як основу крупної промисловості. Таким шляхом вони ставили за мету дати українському народові добробут, національну свободу і соціально-політичну волю. Соціально-економічними передумовами становлення і розвитку кооперативного руху були: наявність розвинутого товарно-грошового господарства і товарного ринку при розгалуженому приватно-торговому апараті та маси споживачів, для яких ставав непосильним гніт торгового посередництва і вільних цін ринкових відносин. Відчуваючи на собі тягар товарно-грошового ринку і дорожнечу повсякденного життя, споживач шукав вихід в усуненні посередництва, у поліпшенні життєвого рівня шляхом спільної закупівлі і організованого продажу товарів.

Уперше в історіографії систематизовано, узагальнено і проаналізовано структуру і темпи розвитку кооперативних товариств Лівобережної України, що дало підстави виділити в окремі напрямки дослідження споживчі, кредитні, сільськогосподарські, промислові (кустарні) об'єднання - як найбільш розповсюджені види мережі. Обґрунтовано, що кожен вид поділявся на форми, до яких належали товариства, громади, спілки та союзи. За сферою діяльності в регіоні були поширені торгові, збутово-постачальні, кредитні, за територіальними ознаками - міські та сільські, а за соціально-класовим станом - робітничі, селянські, кустарно-промислові та змішані товариства.

Доведена роль Харківського, Полтавського та Чернігівського губернських та повітових земств у пропаганді та реалізації кооперативної ідеї, створенні відділів, у центрі уваги яких було надання допомоги в запровадженні кооперативної справи серед населення. Для задоволення потреб у дрібному кредиті, з метою утворення спільного грошового фонду земства брали участь у поширенні ощадно-позикових та кредитних товариств. З метою кращої організації справи органи місцевого самоврядування активно розвивали кооперативну форму кредитних відносин, в основі яких було не об'єднання капіталів, а об'єднання людей на базі спільного виробництва.

Показано, що розвиток кооперації, її роль і місце в економічному і соціальному житті суспільства визначалися характе-

ром державної політики в галузі кооперативного законодавства. У зв'язку з відсутністю кооперативного закону, загальним для всіх урядових декретів було те, що вони обмежували самоврядування кооперативних організацій і надавали фактично необмежені права органам державної влади для втручання у їх внутрішні справи.

Кооперативний рух Лівобережної України, підкреслюється у дисертації, посів важливе місце у масовій боротьбі проти національного гноблення. За своєю природою він мав спиратися на місцеве самоврядування і добровільну самодіяльність своїх членів, але водночас був наочним забезпеченням державного колонізаторського централізму, на якому трималася вся Російська імперія. У таких умовах цілком природно, що кооперативний рух був пов'язаний з українським національним рухом, а для багатьох молодих організаторів кооперації товариства стали школою виховання національної свідомості, осягненням потреб та інтересів народних мас.

Розглянута пошукувачем проблема - не тільки багатоплानова, малодосліджена і цікава для вчених і фундаторів кооперації. Кооперативний рух, як форма соціального руху і система економічних структур, розвиваючись за своїми специфічними законами і принципами внутрішньої організації, містить у собі великий творчий потенціал, здатний при певних умовах перетворюватися в реальну силу забезпечення соціальних потреб кожної людини. Здобувши атрибути суверенної держави і неспромігшись своєчасно наповнити їх реальним змістом, Україна, яка пройшла тяжкий і довгий шлях до своєї незалежності, маючи великий природний, економічний та інтелектуальний потенціал, лише при всебічному використанні досвіду кооперативного руху, буде спроможна зробити помітний внесок у розбудову національної економіки, розвиток науки і культури, зайняти належне місце серед цивілізованих країн світу.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ

Монографії

1. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.). - Чернігів: Редакційно-видавничий комплекс "Деснянська правда", 1996. - 204 с.

Брошури, статті

2. Вплив громадської думки. -К.: Політвидав України, 1983. - 96 с.

3. З історії державної політики кооперативного будівництва // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. Випуск II. - Чернігів, 1993. - С.50-60.

4. Кооперація на Чернігівщині в умовах непу // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. Випуск II. - Чернігів, 1993. - С.80-90.

5. Організаційні принципи та загальні основи кооперативного будівництва // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. Випуск III. - Чернігів, 1995. - С.27-32.

6. З історії державної політики в галузі кооперативного законодавства // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність. - Чернігів: Сіверянська думка, 1996. - С.60-63.

7. Кооперативний рух на Сумщині // Матеріали другої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції (частина I. Історія). - Суми, 1994. - С.150-157.

8. Вплив В.Б.Антоновича на формування національної свідомості В.М.Доманицького // 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті. Матеріали Республіканської науково-практичної конференції. Київ, 20-21 жовтня 1993 р. - К., 1993. - С.105-107.

9. Микола Аркас та Василь Доманицький - сподвижники на терені національного відродження України // Джерела духовності. Науково-практична конференція до 140-річчя М.М.Аркаса. - Миколаїв, 1993. - С.36-39.

10. Сільськогосподарська кооперація на Чернігівщині за дорадянської доби // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. Випуск I. - Чернігів, 1991. - С.17-21.

11. Кооперативний рух і культура Лівобережної України // Література та культура Полісся. Випуск 8. - Ніжин, 1997. - С.124-129.

12. Розквіт сучасної народної культури Чернігівщини // Народна творчість та етнографія. - 1982. - № 6. - С.17-23.

13. Висвітлення новітніх наукових досліджень у шкільному курсі вітчизняної історії України // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. - Чернігів, 1991. - С.51-53.

14. Вплив В.Б.Антоновича на формування В.Доманицького як історика і кооперативного діяча // Матеріали республіканської наукової конференції, присвяченої 160-річчю від дня народження В.Б.Антоновича (1834-1908). Київ, 8-9 лютого 1994. - К., 1995. - С.71-75.

15. Земство і кооперація в Лівобережній Україні // VII Всеукраїнська наукова конференція. "Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність (Матеріали пленарного та секційних засідань)". - К., 1995. - Ч. I. - С.188-190.

Матеріали конференцій, тези доповідей і виступів

16. Кооперативний рух на Чернігівщині в 20-х роках // Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. - К., 1991. - С. 233-235.

17. Кооперація і національне відродження // Друга Всеукраїнська науково-теоретична конференція. Проблеми історії національного руху на Україні (до 1917 р.). Тези доповідей. Частина друга. - К., 1992. - С.76-77.

18. Висвітлення державної політики кооперативного будівництва в науковій літературі 20-х років // Тези доповідей міжвузівської науково-практичної конференції. Частина 3. - Чернігів, 1992. - С.108-110.

19. З історії кооперативного руху Лівобережної України // Тези доповідей міжвузівської науково-практичної конференції. Секція суспільно-політичних та гуманітарних наук. - Чернігів, 1993. - С.25-28.

20. Методика використання збірок документів і матеріалів Чернігівщини на уроках шкільного курсу з історії України // Питання педагогіки та методики вищої школи. Тези доповідей міжвузівської науково-практичної конференції. - Чернігів, 1992. - С.25-27.

21. Студьонова Л.В. Рецензія на монографію В.М.Половця "Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.) // Сіверянський літопис. - Чернігів: РВК "Деснянська правда", 1997. - N 1-2. - С.145-146.

Polovets V.M. Cooperative Movement in the Left-Bank Ukraine (1861-1917).

Thesis for a Doctor's degree in History, speciality - 07.00.01 - History of Ukraine: Institute of the History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine, Kiev, 1997.

The manuscript for a Doctor's degree presents a complex investigation of the process of formation, development and peculiarities of cooperative movement. The thesis, for the first time in the home historiography, considers the socioeconomic prerequisites and economic nature of cooperation as a voluntary self-managing economic organization. The alternative trends of the cooperative science have also been evaluated in their historical and theoretical aspect.

It has been ascertained that, since the second half of the XIX century, the establishment of capitalism in the Left-Bank Ukraine had created the conditions for spreading of cooperation. The latter, being developed on the basis of the interunion formation principles, with the assistance of the local government institutions and under control of the state authorities, favoured the process of unification of their workers' material and spiritual interests, improved the commodity producers' well-being, contributed to establishing of the market and commodity - money relations.

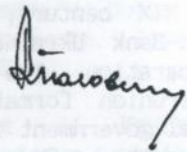
Половец В.М. Кооперативное движение в Левобережной Украине (1861-1917 гг.)

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 - История Украины: Ин-т истории Украины НАН Украины, Киев, 1997.

Защищается рукопись, представляющая комплексное исследование процесса формирования, развития и особенностей кооперативного движения. Впервые в отечественной историографии в диссертации рассмотрены социально-экономические предпосылки и общеэкономический характер кооперации как хозяйственной добровольной самодеятельной организации.

В историко-теоретическом аспекте даны оценки альтернативных направлений науки о кооперации. Установлено, что со II половины XIX ст. утверждение капитализма в Левобережной Украине объективно создавало условия для распространения кооперации, которая, развиваясь на основе принципов внутрисюанного строительства, при помощи местного самоуправления и под контролем государственных органов способствовала объединению материальных и духовных интересов, повышению благосостояния производителей, становлению рыночных и товарно-денежных отношений.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: кооперація, кооперативи, товариства, кооперативний рух, кооперативне будівництво, кооперативна власність, етапи, принципи, національні тенденції, мережа, структура, установи, регіон, земства, держава.

A handwritten signature in black ink, appearing to read 'Маросин', is written over the bottom right portion of the text.

Здано до набору 14.05.1997.

Підписано до друку 16.05.1997.

Формат 60x84/16. Папір друк. Офс. друк. Ум. друк.
арк. 2, 35. Обл. вид. арк. 2. Тираж 100. Замовлення N 134.

Віддруковано на поліграфічній базі РВК "Деснянська правда".
250000. Чернігів. пр-т Жовтневої революції, 62.

432479

0300
AB 38.094

Faint, illegible text at the top of the page, possibly a header or introductory paragraph.

Second block of faint, illegible text in the middle of the page.

Third block of faint, illegible text at the bottom of the page, possibly a footer or concluding paragraph.